

Світова економіка та міжнародні відносини

УДК 311.311

Плющ Діана Станіславівна

аспірант

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Плющ Диана Станиславовна

аспирант

Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Pliushch Diana

PhD in Economics of the

Taras Shevchenko National University of Kyiv

**ЕКОНОМІЧНІ ЕФЕКТИ СТВОРЕННЯ ЗОНИ ВІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ
УКРАЇНИ З ЄС**

**ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЭФФЕКТЫ СОЗДАНИЯ ЗОНЫ СВОБОДНОЙ
ТОРГОВЛИ УКРАИНЫ С ЕС**

**ECONOMIC EFFECTS OF CREATING A FREE TRADE ZONE OF
UKRAINE WITH THE EU**

***Анотація:** У статті досліджується динаміка зміни обсягів торгівлі товарами і послугами України і ЄС в межах підписання Угоди про асоціацію, зокрема, було досліджено динамічні і статичні зовнішньоторговельні ефекти створення зони вільної торгівлі України з ЄС: ефекти створення та відхилення торгівлі, досліджено індекс відкритості торгівлі України та ЄС, пораховано ефект порівняльної переваги. Досліджено тенденції розвитку українського експорту основних груп товарів до ЄС за останні п'ять років. Обґрунтовано, що товари, що становлять основу експорту до ЄС, мають високі індекси порівняльних переваг. Проаналізовано, що Україна більш відкрита для зовнішньої*

торгівлі, аніж Європейський Союз. Визначено вплив створення зони вільної торгівлі України з ЄС на взаємний оборот торгівлі товарами та послугами, оцінено перспективи розвитку основних конкурентоспроможних галузей економіки України. Доведено, що підписання Угоди про асоціацію України з ЄС впливає на спеціалізацію торгівлі в межах основних груп експорту товарів з України до ЄС, а також, що переорієнтація України у взаємній торгівлі товарами можлива в таких галузях як електричні машини і устаткування.

Ключові слова: *міжнародна економічна інтеграція, митний союз, зовнішня торгівля, міжнародна торгівля, експорт, імпорт, економічні ефекти.*

Анотація. *В статье исследуется динамика изменения объемов торговли товарами и услугами Украины и ЕС в рамках подписания Соглашения об ассоциации, в частности, были исследованы динамические и статические внешнеторговые эффекты создания зоны свободной торговли Украины с ЕС эффекты создания и отклонения торговли, исследованы индекс открытости торговли Украины и ЕС, посчитано эффект сравнительного преимущества. Исследована тенденции развития украинского экспорта основных групп товаров в ЕС за последние пять лет. Обосновано, что товары, составляющие основу экспорта в ЕС, имеют высокие индексы сравнительных преимуществ. Проанализировано, что Украина более открыта для внешней торговли, чем Европейский Союз. Определено влияние создания зоны свободной торговли Украины с ЕС на взаимной оборот торговли товарами и услугами, оценены перспективы развития основных конкурентоспособных отраслей экономики Украины. Доказано, что подписание Соглашения об ассоциации Украины с ЕС влияет на специализацию торговли в рамках основных групп экспорта товаров из Украины в ЕС, а также, что переориентация*

Украины во взаимной торговле товарами возможна в таких областях как электрические машины и оборудование.

Ключевые слова: *международная экономическая интеграция, таможенный союз, внешняя торговля, международная торговля, экспорт, импорт, экономические эффекты.*

Summary. *The article examines the dynamics of changes in the volumes of trade in goods and services between Ukraine and the EU within the framework of the Association Agreement, in particular, the dynamics and static foreign trade effects of the creation of a free trade zone between Ukraine and the EU were investigated: the effects of the creation and rejection of trade, the trade opening index of Ukraine and the EU, the effect of comparative advantage is calculated. The tendencies of development of Ukrainian exports of the main groups of goods to the EU for the last five years have been explored. It is substantiated that the goods constituting the basis of export to the EU have high indices of comparative advantages. It is analyzed that Ukraine is more open to foreign trade than the European Union. The influence of the establishment of a free trade zone between Ukraine and the EU on the mutual trade in goods and services has been determined, prospects of development of the main competitive industries of Ukraine are estimated. It is proved that the signing of the Association Agreement of Ukraine with the EU affects trade specialization within the main groups of goods exports from Ukraine to the EU, and also that re-orientation of Ukraine in the mutual trade of goods is possible in such fields as electric machines and equipment.*

Key words: *international economic integration, customs union, foreign trade, international trade, exports, imports, the economic effects.*

Постановка проблеми. *Підписання Угоди про Асоціацію України з ЄС призвело до зближення відносин, переорієнтації торговельних потоків*

на захід, трансформації структури імпорту та експорту товарів та послуг. Створення зони вільної торгівлі з Європейським Союзом передбачає поступове скасування мит на переважну більшість імпортованих з ЄС товарів, що створює переваги для кінцевих споживачів в Україні. В той же час, новий етап відносин з Європейським Союзом несе за собою певні загрози для економіки України, такі як можливе збільшення безробіття, занепад окремих галузей промисловості чи погіршення зовнішньоторговельного балансу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичний процес розвитку економічної співпраці України з ЄС, етапи підписання Угоди про асоціацію України з ЄС, участі України в інтеграційних процесах винесені на порядок денний в публікаціях таких вітчизняних вчених і фахівців, як: М. Назаренко [1], О. Усенко [2], Н. Рилач [3], Н. Федоришин [4], Н. Кушнір [5], М. Мазур [6] та ін.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є аналіз, обґрунтування та оцінка можливих економічних вигод для національної економіки у розрізі західного інтеграційного вектору. Спираючись на аналіз джерел, автором обґрунтовано економічні ефекти інтеграції до Європейського Союзу для економіки України.

Виклад основного матеріалу. Упродовж останніх років участь України у глобальних економічних процесах зростає, що призвело до структурних зрушень в зовнішній економіці України. Ряд українських вчених дослідили вплив створення зони вільної торгівлі України з ЄС на зовнішню торгівлю України. Зокрема, М. Назаренко вважає, що європейська інтеграція виступає фактором покращення торговельних відносин України і ЄС та створює такі позитивні ефекти як лібералізація торгівлі і синхронізоване відкриття ринків ЄС, взаємне збалансування торгівлі [1, с. 19]. В той же час, О. Усенко вважає негативні

зовнішньоторговельні фактори євроінтеграційної стратегії України, зокрема асиметричну торговельну взаємозалежність, а також міжгалузевий та міжукладний характер торговельного обміну між Україною та ЄС за структурою торгівлі [2, с. 103].

В той же час, Н. Рилач вважає, що інтеграція України до економічного простору Європейського Союзу є важливим чинником, що повинен спонукати до підвищення конкурентоспроможності як окремих галузей, так і економіки країни в цілому [3, с. 1].

Н. Федришин доводить, що співробітництво між Україною та країнами ЄС матиме наслідком збільшення зовнішньоторговельного обороту та матиме такі наслідки, як: збільшення доходу в країнах ЄС та в Україні [4, с. 7]. На думку Н. Кушнір, для України європейська інтеграція – це шлях до модернізації вітчизняних підприємств, підвищення конкурентоспроможності української продукції, [5, с. 5]. Також, М. Мазуром було порахував позитивні ефекти створення зони вільної торгівлі України з ЄС, зокрема, збільшення внутрішньогалузевої торгівлі [6, с. 2].

Порушення проблеми модернізації зовнішньої політики України у контексті інтенсифікації глобалізаційних процесів дає можливість простежити структуру змін економічної ситуації країни з глибини інтеграції в ЄС та визначити основні пріоритетні напрямки співпраці України з ЄС, дослідити економічні та статичні ефекти створення зони вільної торгівлі з ЄС.

Головним результатом підписання Угоди про асоціацію України з ЄС є ефект збільшення обсягів торгівлі між Україною та ЄС. Так, 2017 рік позначився збільшенням обсягів торгівлі з ЄС, товарооборот з країнами ЄС збільшився на 27,6% порівняно з 2016 роком і становив 38,3 млрд. дол. США. Станом на 2017 рік ЄС є основним торговельним партнером

України. Частка імпорту товарів з ЄС становить 37,5% (20,8 млрд. дол. США) від загального обсягу, експорту – 35,3% (17,5 млрд. дол. США).

Найбільші обсяги експорту до країн ЄС склали чорні метали (товарна група 72), електричні машини і устаткування (товарна група 85), зернові культури (товарна група 10), руди, шлаки та лоза (товарна група 26), жири та олії тваринного або рослинного походження (товарна група 15). Головними статтями імпорту товарів з ЄС є енергетичні матеріали, нафта та продукти її перегонки (товарна група 27), котли, машини, апарати та механічні пристрої (товарна група 84), наземні транспортні засоби, крім залізничних (товарна група 87), електричні машини і устаткування (товарна група 85), фармацевтична продукція (товарна група 30) [7].

Динаміка росту обсягів торгівлі товарами та послугами і з країнами ЄС наведена в табл.1.

Таблиця 1

Динаміка руху товарів та послуг між країнами ЄС та Україною,
млрд. дол. США

	2013	2014	2015	2016	2017
Усього з країн ЄС	31,2	24,2	18,1	19,5	23,3
Усього у країні ЄС	21,0	21,0	15,9	16,5	20,8
Експорт послуг	4,2	4,0	2,9	3,0	3,3
Імпорт послуг	4,2	3,1	2,8	2,4	2,5
Експорт товарів	16,8	17,0	13,0	13,5	17,5
Імпорт товарів	27,0	21,1	15,3	17,1	20,8

Джерело: [1-2]

Таким чином, спостерігається ефект збільшення обсягів взаємної торгівлі між Україною та ЄС. У 2017 р. експорт послуг до країн ЄС становив 3,3 млрд. дол. США і збільшився порівняно з 2016 р. на 5,9%, імпорт – 2,5 млрд. дол. США та збільшився на 0,6%. Головними статтями імпорту послуг з Європейського Союзу є транспортні послуги, фінансові послуги, бізнес-послуги та туристичні послуги, експорту послуг –

транспортні послуги, послуги з переробки матеріальних ресурсів, послуги у сфері телекомунікації, комп'ютерні та інформаційні послуги. Таким чином, поступова лібералізація умов торгівлі України з ЄС відкриває нові можливості для України в плані торговельного співробітництва та створює ефект збільшення торгівлі.

Тепер розглянемо динаміку відкритості торгівлі товарами та послугами України та ЄС за останні п'ять років. Цей показник розраховують за формулою:

$$BE = \frac{Im+Ex}{GDP};$$

де Im - імпорт товарів та послуг; Ex – експорт товарів та послуг; GDP – валовий національний продукт [10].

Динаміку відкритості торгівлі товарами та послугами України та ЄС за останні п'ять років наведено в табл.2.

Таблиця 2

Індекс відкритості торгівлі України та ЄС в 2013-2017 рр.

	2013	2014	2015	2016	2017
Індекс відкритості торгівлі ЄС	0,266823	0,248236	0,298949	0,298949	0,315092
Індекс відкритості торгівлі України	1,037806	0,802817	0,825749	0,829128	0,771505

Джерело: складено автором за [7; 9; 10]

Таким чином, Україна більш відкрита для зовнішньої торгівлі, аніж Європейський Союз. Крім того, індекс відкритості торгівлі України має тенденцію до зниження, ЄС – до збільшення.

Потрібно враховувати також, що експорт може залежати від імпорту, бо для багатьох виробів, які виробляють на експорт, часто використовують імпорту сировину. Україна в цілому має дуже відкриту економіку. Це разом з доволі вузьким асортиментом експортованих товарів робить країну вразливою до зовнішніх шоків: одне з найбільших падінь ВВП у світі під

час кризи 2008–2009 років – результат такої відкритості в умовах, коли не можна сподіватися на допомогу торговельного партнера і на його підтримку попиту [11].

Основними показниками, що описують статичні ефекти створення зони вільної торгівлі України з ЄС, є ефект створення торгівлі та ефект відхилення торгівлі.

Ефекти відхилення (TD - Trade Diversion) і створення (TC – Trade Creation) торгівлі розраховувалися за наступними формулами:

$$TD = \sum_{2016}^{2013} (N_t - n_{2013}M_t); \quad TC = \sum_{2016}^{2013} (M_t - m_{2013}C_t);$$

де М – загальний обсяг імпорту, N – обсяг імпорту з решти країн світу за виключенням інтеграційного угруповання, $n = N/M$, $m = M/C$.

На наявність ефекту відхилення вказує результат, вичислений з негативним знаком (TD < 0), на наявність ефекту створення вказує результат обчислень з позитивним знаком (ТЗ > 0) [12].

Розрахунок було проведено для наступних товарних груп, що становлять основні групи імпорту товарів в Україну: енергетичні матеріали, нафта та продукти її перегонки (товарна група 27), фармацевтична продукція (товарна група 30), котли, машини, апарати та механічні пристрої (товарна група 84), наземні транспортні засоби, крім залізничних (товарна група 87), електричні машини і устаткування (товарна група 85). Результати розрахунків ефектів створення та відхилення торгівлі представлені в таблиці 3.

**Ефект створення та відхилення торгівлі для основних статей імпорту
України в 2016 р.**

Товарна група	Ефект створення, млн. дол. США	Ефект відхилення, млн. дол. США
Енергетичні матеріали, нафта та продукти її перегонки (товарна група 27)	-6,144261	-0,269405
Фармацевтична продукція (товарна група 30)	-1,459508	0,057289
Котли, машини, апарати та механічні пристрої (товарна група 84)	0,600236	0,700149
Наземні транспортні засоби, крім залізничних (товарна група 87)	1,328529	-0,375628
Електричні машини і устаткування (товарна група 85)	-1,585427	-0,093501

Джерело: складено автором за [7; 8; 9; 10]

Як показують розрахунки за одинадцятьма укрупненими галузями промисловості, представленими в табл. 1, ефект створення торгівлі спостерігається тільки в за такими товарними групами як котли, машини, апарати та механічні пристрої (товарна група 84), та наземні транспортні засоби, крім залізничних (товарна група 87), і за підсумками 2013-2016 рр. становить 0,600236 та 1,328529 млн. дол. США. відповідно. Ефект відхилення торгівлі спостерігається за такими товарними групами як фармацевтична продукція (товарна група 30), котли, машини, апарати та механічні пристрої (товарна група 84). Відносно отриманих результатів звертає на себе увагу той факт, що для всіх аналізованих товарних груп, за винятком товарної групи 84 (котли, машини, апарати та механічні пристрої), відсутній ефект створення торгівлі (результати обчислень мають негативний знак).

Втім, теорія міжнародної торгівлі констатує, що певні переваги від торгівлі забезпечують спеціалізацією в секторі порівняльної переваги

країни. Індекс виявлених порівняльних переваг (RCA) показує, в яких товарах країна має порівняльні переваги.

Показник розраховують за формулою:

$$RCA = \frac{EX_{kt}/EX_k}{EX_{wt}/EX_w};$$

де EX_{kt} - експорт товару Т країною К; EX_k – загальний експорт країною К; EX_{wt} – світовий експорт товару Т; EX_w – загальний світовий експорт [11].

Розрахувавши індекси виявлених порівняльних переваг для України і для ЄС за групами товарів, можна порівняти, де Україна має більше переваг, аніж Європа. За 2013-2016 рр. найсуттєвіші виявлені порівняльні переваги представлені в Таблиці 4.

Таблиця 4

Індекс виявлених порівняльних переваг для основних статей експорту в 2013-2016 рр.

Регіон	Україна				Європейський Союз			
	2013	2014	2015	2016	2013	2014	2015	2016
Зернові культури (товарна група 10)	16,37	18,90	26,78	29,05	0,922	31,50	0,029	1076,33
Жири та олії тваринного або рослинного походження (товарна група 15)	11,28	13,74	17,62	20,89	0,84	24,76	0,034	726,75
Руди, шлаки та лоза (товарна група 26)	5,12	5,51	6,54	5,68	1,15	4,93	0,23	21,169
Чорні метали (товарна група 72)	11,48	10,86	11,39	11,06	1,02	10,74	0,09	112,08
Електричні машини і устаткування (товарна група 85)	0,43	0,39	0,39	0,41	0,95	0,43	2,19	0,197

Джерело: складено автором за [7; 8; 9; 10]

Таким чином, вважається, що країна має виявлені порівняльні переваги, якщо значення індексу перевищує 1, та виявлені порівняльні невігоди, якщо значення індексу менше 1. Загалом, Україна має порівняльні переваги переважно по всіх основних статтях експорту України.

Оскільки ми розглядаємо, які наслідки може мати підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС, то доцільно вирахувати порівняльні переваги саме щодо ЄС, тому важливо також розрахувати RCA не відносно світового експорту, а відносно європейського. Розрахунок RCA відносно ЄС представлено в табл. 5.

Таблиця 5

Розрахунок RCA відносно ЄС в 2013-2016 рр.

	2013	2014	2015	2016
Зернові культури (товарна група 10)	22,02861	25,3523	41,13862	53,87035
Жири та олії тваринного або рослинного походження (товарна група 15)	20,61381	26,39557	41,7663	47,70261
Руди, шлаки та лоза (товарна група 26)	41,1195	40,88254	54,996	52,70199
Чорні метали (товарна група 72)	13,98076	13,66141	19,95693	20,87635
Електричні машини і устаткування (товарна група 85)	0,656968	0,608926	0,859073	0,921584

Джерело: складено автором за [7; 8; 9; 10]

Згідно таблиці 5, великою мірою саме ті товари, що становлять основу експорту до ЄС, мають високі індекси порівняльних переваг.

Загалом, індекс чутливий до всього, що спотворює структуру торгівлі, тобто до торгових бар'єрів. Оскільки в ЄС та України різні умови торгівлі з іншими країнами, то це значно впливає на індекс RCA, але для груп товарів, де індекс RCA набагато більший за 1, вірогідність втрати переваг за зміни умов торгівлі невелика [11].

Для того, щоб дослідити, чи експорт товару країни більше орієнтований на певний регіон, аніж на інші місця призначення, необхідно розрахувати індекс регіональної орієнтації. Індекс регіональної орієнтації розраховується згідно з формулою:

$$RO = \frac{EX_{ktr} / EX_{kr}}{EX_{kt-r} / EX_{k-r}};$$

де EX_{ktr} - експорт товару Т країною К у регіон Р; EX_k – загальний експорт країною К у регіон Р; EX_{kt-r} - експорт товару Т країною К у країни за межами регіону Р; EX_{k-r} – загальний експорт товару Т країною К у країни за межами регіону Р [5].

Якщо значення індексу більше за 1 – це означає, що експорт товару країни має тенденцію до порівняно більшої орієнтації на цей регіон, аніж на інші країни за межами регіону. І навпаки, якщо значення індексу менше за 1, то країна не має переваг на користь регіону в експорті товару.

Розрахунок індексу регіональної орієнтації для основних статей експорту України представлено в табл. 6.

Таблиця 6

Індекс регіональної орієнтації для основних статей експорту України в 2013-2016 рр.

	2013	2014	2015	2016
Зернові культури (товарна група 10)	3,401762	3,493166	3,563557	2,348433
Жири та олії тваринного або рослинного походження (товарна група 15)	1,254075	1,52709	1,844891	2,932454
Руди, шлаки та лоза (товарна група 26)	12,59399	10,38746	11,05983	13,41545
Чорні метали (товарна група 72)	9,8795	10,55388	13,34156	14,09223
Електричні машини і устаткування (товарна група 85)	85,7939	136,5381	241,1811	298,7294

Джерело: складено автором за [7; 8; 9; 10]

У комбінації з індексом виявлених порівняльних переваг індекс регіональної орієнтації може показати, за якими товарами можлива переорієнтація торгівлі. Якщо індекс виявлених порівняльних переваг менший 1, а індекс регіональної орієнтації перевищує 1, то ЗВТ між країнами може спонукати переорієнтацію торгівлі.

Таким чином, у структурі експорту товарів з України на ринок ЄС присутні в основному товари, які мають виявлені порівняльні переваги. Переорієнтація торгівлі можлива в таких галузях як електричні машини і устаткування.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Таким чином, імплементація Угоди про Асоціацію дає перші плоди. Лібералізація умов торгівлі з країнами ЄС дозволила значно збільшити обсяги торгівлі окремими групами товарів. Великим попитом користується продукція машинобудування, харчова продукція. Прискореними темпами збільшується експорт зернових культур, жирів та олії тваринного або рослинного походження. Обсяги експорту послуг до Європи значно менші, ніж експорту товарів. У взаємній торгівлі України з ЄС спостерігається ефект відхилення торгівлі, це вказує на нерозвиненість економіки в Україні. Ефект переорієнтації торгівлі спостерігається у таких галузях як електричні машини і устаткування.

Література

1. Назаренко, М. О. Комплексний механізм реалізації євроінтеграційної політики України [Текст] : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 - Механізми державного управління / М. О. Назаренко; кер. роботи О. М. Овчар ; офіц. опон.: І. А. Грицяк, Е. Х. Топалова ; Одес. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. - Одеса : [б. в.], 2014. - 20 с.

2. Усенко О.О. Стратегія регіональної торговельно – економічної інтеграції України та ЄС : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к-та екон. наук: 08.00.02 / О. О. Усенко; Київ. нац. екон . ун-т. — К.,2010. — 20 с.
3. Рилач Н. М. Застосування гравітаційної регресійної моделі для аналізу впливу створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС на товарообіг / Н. М. Рилач // Актуальні проблеми міжнародних відносин. - 2011. - Вип. 100(1). - С. 151-161. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2011_100%281%29__25
4. Федоришин Н.Ю. Теоретичні моделі міжнародної економічної інтеграції та їх адаптивність до умов перехідної економіки // Проблеми розвитку зовнішньоекономічних зв'язків і залучення іноземних інвестицій: регіональний аспект. - Збірник наукових праць. Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 330-338.
5. Кушнір, Н. О. Асоціація Україна-ЄС: потенційні вигоди та можливі ризики для економіки України [Текст] / Н. О. Кушнір, Б. І. Дяченко // Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Економіка / ред. кол.: В.П. Мікловда, В.І. Ярема, В.О. Приходько та ін. – Ужгород: Видавництво УжНУ "Говерла", 2014. – Вип. 2 (43). – С. 224–228. – Бібліогр.: с. 228
6. Мазур М. В., Сіренко К. В. Статистичний аналіз концентрації експорту та внутрішньогалузевої торгівлі в Україні. Ефективна економіка. 2018. № 8. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=6488>.
7. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ukrstat.org.ua>
8. Офіційний сайт Державного комітету Статистики [Електронний ресурс]. Стан зовнішньоекономічних відносин із країнами Європейського Союзу у 2016 році. – Режим доступу:

https://mfa.gov.ua/mediafiles/sites/portugal/files/Trade_Ukraine-EU_2016.pdf

9. Офіційний сайт European Commission. Eurostat [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.epp.eurostat.ec.europa.eu.
10. Офіційний веб-сайт Євростату [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/eurostat>
11. Вплив створення зони вільної торгівлі з ЄС на економіку України. Аналітичне дослідження / Міжнародний центр перспективних досліджень – Київ, 2013. – 197 с.
12. Семак, Е. А. Статические эффекты интеграции Республики Беларусь и Российской Федерации / Е. А. Семак, И. Л. Семенов // Беларусь и мировые экономические процессы : сб. науч. ст. / [редкол. : А. В. Данильченко (пред.) и др.]. — Минск, 2010. — Вып. 7. — С. 87-96.

References

1. Nazarenko, M. O. Kompleksnyi mekhanizm realizatsii yevrointehratsiinoi polityky Ukrainy [Tekst] : avtoref. dys. ... kand. nauk z derzh. upr. : 25.00.02 - Mekhanizmy derzhavnoho upravlinnia / M. O. Nazarenko; ker. roboty O. M. Ovchar ; ofits. opon.: I. A. Hrytsiak, E. Kh. Topalova ; Odes. rehion. in-t derzh. upr. Nats. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrainy. - Odesa: [b. v.], 2014. - 20 s.
2. Usenko O.O. Stratehiia rehionalnoi torhovelnno – ekonomichnoi intehratsii Ukrainy ta YeS : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia k-ta ekon. nauk: 08.00.02 / O. O. Usenko; Kyiv. nats. ekon. un-t. — K., 2010. — 20 s.
3. Rylach N. M. Zastosuvannia hravitatsiinoi rehresiinoi modeli dlia analizu vplyvu stvorennia zony vilnoi torhivli mizh Ukrainoiu ta YeS na tovaroobih / N. M. Rylach // Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn. - 2011. - Vyp. 100(1). - S. 151-161. - Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2011_100%281%29__25

4. Fedoryshyn N.Yu. Teoretychni modeli mizhnarodnoi ekonomichnoi intehratsii ta yikh adaptyvnykh do umov perekhidnoi ekonomiky // Problemy rozvytku zovnishnoekonomichnykh zviazkiv i zaluchennia inozemnykh investytsii: rehionalnyi aspekt. - Zbirnyk naukovykh prats. Donetsk: DonNU, 2007. – S. 330-338.
5. Kushnir, N. O. Asotsiatsiia Ukraina-IeS: potentsiini vyhody ta mozhlyvi ryzyky dlia ekonomiky Ukrainy [Tekst] / N. O. Kushnir, B. I. Diachenko // Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu : Serii: Ekonomika / red. kol.: V.P. Miklovda, V.I. Yarema, V.O. Prykhodko ta in. – Uzhhorod: Vydavnytstvo UzhNU "Hoverla", 2014. – Vyp. 2 (43). – S. 224–228. – Bibliohr.: s. 228
6. Mazur M. V., Sirenko K. V. Statystychnyi analiz kontsentratsii eksportu ta vnutrishnohaluzevoi torhivli v Ukraini. Efektyvna ekonomika. 2018. № 8. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6488>.
7. Ofitsiinyi sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ukrstat.org.ua>
8. Ofitsiinyi sait Derzhavnoho komitetu Statystyky [Elektronnyi resurs]. Stan zovnishnoekonomichnykh vidnosyn iz krainamy Yevropeiskoho Soiuzu u 2016 rotsi. – Rezhym dostupu: https://mfa.gov.ua/mediafiles/sites/portugal/files/Trade_Ukraine-EU_2016.pdf
9. Ofitsiinyi sait European Commission. Eurostat [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : www.epp.eurostat.ec.europa.eu.
10. Ofitsiinyi veb-sait Yevrostatu [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ec.europa.eu/eurostat>
11. Vplyv stvorennia zony vilnoi torhivli z YeS na ekonomiku Ukrainy. Analitychne doslidzhennia / Mizhnarodnyi tsentr perspektyvnykh doslidzen – Kyiv, 2013. – 197 c.

12. Semak, E. A. Statycheskye эffекты yntehratsyy Respublyky Belarus y Rosyiskoi Federatsyy / E. A. Semak, Y. L. Semenenko // Belarus y myrovyye эkonomyycheskye protsessы : sb. nauch. st. / [redkol. : A. V. Danylchenko (pred.) y dr.]. — Mynsk, 2010. — Выр. 7. — S. 87-96.